

BELLE TEN

Cilt : XXIV

Nisan 1960

Sayı : 94

SULTAN MELİKŞAH DEVRİNDE AHSÂ VE BAHREYN KARMATİLERİNE KARŞI SELÇUKLU SEFERİ

Dr. ALİ SEVİM

Yüzyıllarca islâm ülkelerinde sürekli huzursuzluklar yaratarak kanlı karışıklıklara sebep olmuş olan Karmatiler zaman zaman islâm toplulukları içinde derin yaralar açmağa muvaffak olmuşlardır. Bu gizli mezhep mensupları bilhassa kalabalık çiftçi kitleleri arasında faal bir surette propagandaya girişerek taraftar toplamak suretiyle kuvvetlenmişler Horasan, Suriye ve Yemen'de propaganda merkezleri vücuda getirdikten başka Ahsa'da sünnî Bağdat Halifeliğinden ayrı bir devlet kurarak uzun zaman onlarla savaşmışlardır¹. Fakat Bağdat'taki sünnî-Abbâsî Halifeliği'nin içinde bulunduğu anarşi yüzünden bu savaşlar başarılı bir sonuca varamıyordu. Halife Muktedi Biemrillah, islâm ülkelerinde askerî kudreti ellerinde bulunduran Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Melikşah'a haber göndermiş ve ayak lanma halinde bulunan Ahsa Karmatilerine karşı yardım istemiştir. Biz, bu yazımızda Sultan Melikşah zamanında Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı girişilen Selçuklu askerî harekâtını, bilhassa şimdiye kadar istifade edilmeksizin ihmale uğramış bulunan İbn Mukarrab Divanı şerhindeki² kayıtlardan faydalanarak açıklamaya çalışacağız.

¹ Karmatiler hakkında genel bilgi için bk. İslâm Ansiklopedisi, Karmatiler madd.

² Türk-Karmati mücadelesi hakkında bize yeni bilgiler veren İbn Mukarrab (ölm. 629=1232) divanı şerhindeki Karmatiler kısmı hakkında ilk defa meşhur şar-

Kiçkine ve müttefiklerinin hareketi

H. 468 (1075) yılında Yahya b. el-Abbas, Katîf ve Oval adası³ hâkimi bulunuyordu. Sultan Melikşah'ın mabeyincisi Kiçkine'nin⁴ hizmetinde bulunmakta olan İbnüzzerrad adlı bir alevî Basra'da bulunduğu sırada, Katîf şehri büyüklerinden ve emîr Yahya b. el-Abbas'ın yakın arkadaşlarından olduğu anlaşılan birkaç kişiyle karşılaşmıştır. Katîfliler İbnüzzerrad'a "Eğer Sultan, emîrimiz Yahya b. el-Abbas'a 200 atlı verecek olursa o, bu kuvvetle ve kendi askerleriyle Ahsa'yı Karmatilerden alacak, adına hutbe okutacak ve her yıl da muntazaman devlete gereken vergiyi gönderecektir"⁵ şeklinde bir teklif

kiyatçı M. J. De Goeje tarafından (La fin de l'Empire des Carmathes du Bahreyn, J. A., tome V., 1895, s. 1-30) bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede divan şerhindeki bu kısımların bazı önemli hatalarla hulâsaları verilmiştir. Biz, bu mücadeleleri havi divan şerhinin Amerika'da bulunan yegâne nüshası (Princeton Univ. Kitaplığı, Garret Arabic, No. 44) üzerinde yaptığımız çalışmalarla Bahreyn ve Ahsa'daki Türk-Karmati mücadelesini doğru bir şekilde ortaya koymuş bulunuyoruz. Divan sahibi İbn Mukarrab, daha önce kendi sülâlesinin Abbasi Halifeliği adına Bahreyn Karmatileriyle yapmış olduğu uzun mücadeleleri divanına aksettirmiştir. Eserin hiçbir yerinde ismini tesbit edemediğimiz ve fakat söz konusu mücadeleleri çok iyi bilen birisi tarafından divandaki bu mücadeleler hakkındaki mısralar geniş bir şekilde şerhedilmiştir. Şarihin, bu kısımları izaha girişmeden önce (ذكر اهل العلم = ilim ehli zikretti) kaydına bakılırsa onun, eski kaynaklardan faydalanmış olduğu anlaşılır. Bu mücadelelere ait Arapça metinlerini de verdiğimiz ve dil bakımından sağlam olmıyan bu kayıtlar nedense şimdiye kadar hiçbir tarihçinin nazarı dikkatini çekmemiş ve bu suretle de istifade edilmemiştir.

Elimizde bulunan Sıbt İbn el-Cevzî (ölm. 655 = 1257) "Mir'atü'z-zaman fi tevarihi'l-âyân" adlı eserinde bu savaflara ait pek kısa ve kifayetsiz bilgiler vermektedir. Şimdiye kadar ancak bu konuda Sıbt'ın eserinden faydalanılmıştı. İbn Mukarrab divanındaki bu şerhler bize, Ahsa ve Bahreyn'deki Türk-Karmati mücadelesini bütün teferruatıyla açıklamakta ve bazı yeni Türk isimleri de vermektedir.

³ Oval adası Basra körfezinin batı sahilleri yakınlarında 26° kuzey boylarında bulunan takım adaların en büyüğüdür. Bu adaya Bahreyn veya samak (Semek = Balık) da denilir. Daha geniş bilgi için bk. İslm. Ansk. Bahreyn madd.

⁴ Kiçkine veya Keçkine, "Küçük" mânasına gelen küçük—kiçi ile küçültme edatı olan "-kine" den müteşekkil bir isimdir. İbn Mukarrab divanı şerhinde كجكينا şeklinde yazılmış olan bu kelime Ebû Hayyan'da كجكينا şeklindedir.

⁵ İbn Mukarrab divanı şerhi (Princeton Üniv. Kitaplığı, Garret Arabic, No. 44), 222 a; M. J. De Goeje, La fin de l'Empire des Carmathes du Bahreyn, J. A. (tome V, 1895), s. 12-13.

Divan şerhinde İbnüzzerrad'ın, Basra'da konuştuğu Katif ricalinin, Ahsa'yı Karmatiler'den almak hususunda herhangi bir anlaşma yapmak üzere Katif emiri

yaptılar. İbnüzzerrad onlara bu hususta gereken teşebbüse girişeceğini söyledikten sonra İbn Mahariş el-Ukaylı'nın adamlarından Gudaf (غداد) adlı bir bedevinin de yardımını temin ettikten sonra Katif'liler ve Gudaf ile birlikte Katif'e giderek bizzat emir İbn Abbas ile durumu yeniden müzakere etti. Yapılan müzakere sonunda İbnüzzerrad bu hususta onlara teminat verdikten sonra durumu Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk'e bir mektupla bildirdi ve sonra Basra'ya döndü⁶. Fakat İbnüzzerrad bu teşebbüsünde muvaffak olamamakla beraber⁷ hareketsiz de kalmamış Sultan Melikşah'ın Saray Hacibi Kıçkine'yi, Karmatilerin oturduğu bölgeleri fethetmek hususunda teşebbüse geçmesi için teşvik etmiş ve bu işin pek güç olmadığını da anlatmıştır. Bunun üzerine Kıçkine, Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün müsaadesini aldıktan sonra söz konusu bölgenin fethi için hazırlıklara girişmiş ve Basra'da bulunan İbnüzzerrad'a "Karmati seferi için Basra'da toplanacak kuvvetlere, kendisinin sonradan katılacağını ve İsfahan'dan oraya gelip de yapılacak işler hakkında bir karar verilinceye kadar bu kuvvetlerin kendi emrinde kalmasını" bildirdi. Bunun üzerine İbnüzzerrad ikinci defa Katif'e gidip döndükten sonra⁸ Bağdat'a hareket etti. Bu sıralarda Sâdudevle Gevherâyin Bağdat şahnesi bulunuyordu⁹.

Yahya b. Abdullah tarafından Halife veya Saltanat dergâhına gönderilmekte olan resmî bir müzakere heyeti olduğu tasrih edilmemişse de onların, İbnüzzerrad ile karşılıklı şartları içine alan ve oldukça selâhiyet sahibi kimseler gibi konuşmaları bize bunların Katif emirinin birer temsilcisi oldukları kanaatını vermektedir.

⁶ İbn Mukarrab, 222 a.

⁷ Sultan Melikşah'ın saray mabeyincilerinden olan Kıçkine'nin hizmetindeki alevî İbnüzzerrad'ın neden muvaffak olamadığını bilemiyoruz. Fakat bununla beraber gerek Sultan Melikşah ve gerekse veziri Nizamülmülk'ün böyle oldukça güç bir işin, yalnız başına İbnüzzerrad'ın yapabilmesine ihtimal vermemiş olmaları ve netice itibariyle onun bu husustaki teklifini nazarı itibare almamış bulunmaları mümkündür. Fakat bununla beraber İbnüzzerrad'ın, kendisinin teşvikiyle sonradan Kıçkine tarafından yapılacak olan bu harekete maddi ve manevi büyük çapta yardımcı dokunacaktır.

⁸ İbnüzzerrad'ın Katif'e ne maksatla geldiği tasrih edilmemiştir.

⁹ Saduddevle Gevherayın, H. 464 yılında Bağdat şahneliğinden azledilen Aytekin es-Süleymani'nin yerine şahne olarak tayin edilmişti. Gevherayın, sonradan bu vazifeden alınmışsa da Bağdat'ta mezhep ihtilâfları yüzünden durumun karışması üzerine H. 471 yılı Muharreminde ikinci defa bu vazifeye tayin edilmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fi't-tarih, X., s. 24-38; İmadüddin el-İsfahanî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zub-

İbnüzzerrad, Gevherâyin'in Karmati seferi için bilhassa manevi yardımını sağlamaya muvaffak oldu¹⁰. Yapılan anlaşmaya göre Sâduddevle, savaşa iştirak etmiyecek, bu hususta Arapların yardımını sağlayacak ve onların herhangi bir vesile ile kendileri aleyhine yapacakları bir ayaklanmaya mâni olmak maksadiyle Basra'da oturacaktı¹¹. Sâduddevle, sonradan gelmek üzere İbnüzzerrad ve beraberindeki kuvvetler Vasıt'a geldikleri zaman, kendisine daha önce mektup yazılmış bulunan Gudaf el-Bedevî de burada onlara katıldı. Bütün bu kuvvetler Basra'ya vardıktan sonra İsfahan'dan buraya gelmiş bulunan Hacıp Kîçkine de bu kuvvetlerle birleşti. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, Karmatilerden alacakları ganimetlerden Halife ve Sultan'a on birde birer hisse, Nizamülmülk ve Sâduddevle'ye aralarında bölüşmek üzere onbirde bir hisse, geri kalan sekiz hisse de dörder hisse olarak Kîçkine ve İbn Mahariş'in adamlarına verilecekti¹². Basra'da bir müddet kaldıktan sonra anlaşma gereğince Sâduddevle'nin Vasıt'a gelmiş olduğu haberini aldılar. Bunun üzerine Kîçkine, İbnüzzerrad ve Gudaf el-Bedevî'nin temin etmiş oldukları kuvvetlerden müteşekkil küçük bir ordu çöl yolu ile Katîf'e doğru hareket etti. Cebelü Senam (جبل سنام)¹³ denilen yere yaklaştıkları zaman, bu bölgede oturan ve daha önce kendilerinin yardım tekliflerine müspet cevap vermiş bulunan Müntefik aşiretinin¹⁴ yardımını bekliyor-

detü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, türkçe terc. Kıvamüddin Burslan, İstanbul 1943,) s. 53; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s.47.

¹⁰ İbn Mukarrab, 222 b.

... ويقم بالبصرة لتسمع العرب تكونه هناك فيحترمونه ويخدمونه لقربه ولقرب
عسكره منهم
İbn Mukarrab, 222 b.

Bu ifade, o zaman Bağdad şahnesi bulunan Gevherayinin, dirayetli idaresi sayesinde Arablar üzerindeki nüfuzunun nekadar kuvvetli olduğunu gösteriyor.

¹² İbn Mukarrab, 222 b.

¹³ Cebelü Senam, Basra'ya dört mil mesafede bulunan bir dağdır. Bk. Ebi Ubeyd el-Endülüsî, Mu'cem Mesta'cem (Mısır tabı), III., s. 740, 758; Yakutî, Şehabüddin Ebî Abdullah el-Hamevî, Kitabü Mücemi'l-büldan, Mısır 1323, III., s. 766.

¹⁴ Müntefik, Basra civarındaki sulak vâdilerde oturan bir Arab kabilesidir. Bk. İbn Haldun, Veliyüddin Abdurrahman et-Tunusî, Unvanü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber, Bulak 1284, VI., s. 11-12; Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Ahmed, Subhu'l-âşa, I., s. 341-342.

lardı. Fakat tam bu sırada gene bu civarda oturan Kays¹⁵ ve Kubas (قباط) kabilelerinin kendilerini yağma etmek maksadiyle yollarını keseceklerini öğrendiler. Bu sebepten bu sonsuz çöl ortasında içlerine bir korku düştü. Uzun bir müddet oldukları yerde şaşkın ve adı geçen bu iki Arab kabilesinin her an baskınlarına uğramak korkusu içinde hareketsiz kaldılar¹⁶. Nihayet toplanıp bir kılavuz vasıtasıyla gece yürümeğe karar verdiler. Bu şekilde iki gün yürüdükten sonra Kays ve Kubas kabilelerinin hücumlarına maruz kaldılar. Müttefikler, onlarla sabahtan akşama kadar şiddetle devam eden bir çarpışmayı kazanamamışlardı, fakat bununla beraber hareketsiz kalmayıp onları mutlaka yenme çarelerini aradılar. Bütün mancılık ve ağır silâhlarını bir tepenin arkasına koydular. Diğer taraftan askerlerine davul ve trampet çalmalarını ve bayrak açmalarını emrettiler. Bu suretle kendilerine yardımcı kuvvetlerin gelmiş olduğu ilân edilmiş olacaktı. Bir taraftan davullar çalınıp bayraklar açılırken diğer taraftan da müttelik kuvvetler bu kabileler üzerine şiddetle ve son bir ümitle hücumla geçtiler. Bu taktik karşısında bozulan Kays ve Kubas kabilelerinin birçok malları yağmalandıktan başka çok sayıda da kadın tutulmuştu. Fakat Kığkine, bu tutsak kadınları ve eşyalarını, askerler tarafından yağma edilmesine mâni olmak için kendi himayesine aldı. Kısa bir müddet sonra Kığkine, bunları ait oldukları kabilelere develerine bindirerek geri gönderdi¹⁷. Kığkine, bu hareketiyle kısa bir zaman dahi olsa bu iki kabileyi, kendileri için zararsız bir hale getirmeğe muvaffak olmuştu. Kığkine'nin bu davranışından çok memnun olan bu iki kabile, ona bu iyiliğinden dolayı teşekkürlerini bildirdikten sonra her zaman, yapacağı Karmati seferi için kendisine hizmete hazır olduklarını söylediler. Kığkine, kendisinden hil'at isteyen Kays ve Kubas kabilelerinin isteklerini yerine getirmiş ve onlara "Karmati savaşı bitip de Basra'ya geri döndükleri zaman kendilerinden

¹⁵ Kays (Kays-Aylan), Kuzey Arabistan'ın en kuvvetli ve birçok kabilelerin birleşmesinden teşekkül eden büyük bir kabile topluluğudur. Önceleri Tihama'nın alçak yerlerinde yerleşen bu kabile, sonradan Arab yarımadasının birçok yerlerine yayılmıştır. Bk. İslm. Ansk. Kays. madd.

¹⁶ Kığkine ve mütteliklerinin yolda ortaya çıkan bu mecburî duraklama sebebiyle yiyecekleri de azalmıştı. Etrafta bulunan küçük Arab kabilelerinden küçük bir hurma sepetini 5 veya 7 dinara satın alıyorlar, arpa ve darıyı ise ancak çok kıymetli eşya karşılığında elde edebiliyorlardı. Bk. İbn. Mukarrab 222 b.

¹⁷ İbn Mukarrab, 222 b-223 a.

almış oldukları deve ve saire gibi ganimetleri geri vereceğini” de bildirdi. Kıçkine’nin bu vadinden çok memnun olan iki Arab kabilesi¹⁸ başlarında kumandanlarıyla birlikte 300 kadar silâhlı süvariye Kıçkine’ye gönderdiler. Kays ve Kubas kabilelerinin tehlikesini bu şekilde atlatmış olan Kıçkine ve maiyeti bu 300 kişilik yardımcı kuvveti de alarak Katif’e doğru yollarına devam ettiler. Şehre dört fersah mesafeye geldikleri zaman Kıçkine, Katif emîri Yahya b. el-Abbas’a “Karmatilerle mücadele için kuvvetleriyle birlikte gelmekte olduğu” haberini gönderdi. Fakat Kıçkine’nin bu gelişle kendi menfaatlarının zail olacağını anlayan İbn Abbas, bu haberi iyi karşılamadı ve ona “daha önce İbnüzzerrad vasıtasıyla yaptığımız anlaşmaya göre Sultan, bana sadece 200 atlı gönderecekti, ben de bu kuvvetleri kendi askerlerim gibi idare edecek ve onlara kendi arzuma göre kumanda edecektim, yoksa ben Sultan’dan ‘sahib-i tabl ve alem’¹⁹ istemedim. Ey Hacıp, ben seninle hiçbir zaman Karmati mücadelesinde işbirliği yapamam ve eğer seninle birleşecek olursam bu memlekette kendimi emniyette hissedemem. Çünkü sen Kays ve Kubas kabilelerine öyle fena hareketlerde bulundun ki, onlar artık ne sana ne de bana güvenebilirler. Sen böyle yapmakla benim şerefimle oynamış oldun. Sen, şimdi etrafı tamamen düşmanlarla çevrili bir orman içinde kalmış olan bir arslana benziyorsun. Senin için artık burada durmak veya geri dönmek imkânı kalmamıştır. Eğer bana maiyetindeki askerleri verirsen senin Basra’ya sağ salim dönmeni temin ederim. Ben de bu kuvvetlerle Ahsa’ya Karmatilere karşı hücumla geçer burasını aldıktan sonra Halife ve Sultan adına hutbe okutur ve her yıl da muntazaman bir miktar vergi gönderirim. Benim bu teklifime razı olmaz da mutlaka Karmati hareketine kumanda etmek istersen işte çöl istediğin yere gidebilirsin” şeklinde tehdid dolu bir haber gönderdi²⁰. Kıçkine ile

¹⁸ İbn Mukarrab, göst. yer.

¹⁹ Büyük Selçuklu İmparatorluğunda herhangi bir memleketin fethine gönderilen şehzade veya büyük kumandanlara “Tabl, alem ve sancak” verilirdi. Burada da İbn Abbas, Sultan’dan Karmatilerle mücadele için yukarıda anlatılan şekilde bir tâyin yapılmasını istememiş olduğunu söylemektedir.

²⁰ Kıçkine ve maiyeti, kendilerinin Karmatilerle mücadele etmek üzere kuvvetleriyle Katif’e gelmelerine, İbn Abbas’ın neden muhalefet ettiğini önce anlamamışlar, hattâ daha evvel onunla Karmati meselesini müzakere etmiş bulunan İbnüzzerrad’ın kendilerini aldatmış olması ihtimalini düşünmüşlerdir. İbn Mukarrab, 223 a.

İbn Abbas arasında birkaç defa böyle gergin hava yaratmağa sebep olan mektuplar teati edildikten sonra bir anlaşmaya varılamamıştı²¹. Nihayet her iki taraf silâha sarılıp çarpışmağa başladı. İki taraftan da epeyce kan dökülmesine sebep olan bu çarpışmayı Kîçkine kuvvetleri kazanmış ve epeyce de ganimet elde etmişlerdi²². Kîçkine, İbn Abbas'ı tamamen ezmek ve Karmati mücadelesini yalnız başına idare etmek maksadiyle onun askerleri üzerine yeniden hücumla geçti. Kîçkine'yi kuvvet zoruyla yenemeyeceğini anlayan İbn Abbas nihayet bir hileye başvurdu. Bir taraftan ona sulh tekliflerini havi mektuplar gönderirken diğer taraftan da gizlice Kays ve Kubas kabileleriyle anlaşıp onları, kendi kuvvetleriyle çarpışmakla meşgûl bulunan Kîçkine kuvvetlerinin bütün ağırlıklarını yağma ettirmeğe muvaffak oldu. Bu suretle Kîçkine'nin, gerek Basra'dan temin etmiş olduğu ve gerekse Kays ve Kubas kabilesinden elde ettiği yiyecek ve develeri bu iki kabile tarafından tamamen yağma edilmiş oldu. Vaziyetten haberdar olan Kîçkine yağmacıları şiddetle takibettirmişse de diğer taraftan, artık hilesi anlaşılmış bulunan İbn Abbas'ın hücumla başlaması üzerine perişan bir halde çöl ortasında kaçmağa mecbur oldular. Bir müddet sonra, ihtimalen bir Arab kabilesi reisi olan Şebane b. el-Şebanat adında birisi gelip aç ve susuzluktan bitkin bir halde bulunan Kîçkine ve adamlarının imdadına yetişmişti. Şebane'nin adamları onlara yiyecek ve deve sattılar²³. Kîçkine, Şebane'nin kabilesinden yeter derecede yiyecek ve deve temin ettikten sonra beraberindekilerle birlikte perişan ve yorgun bir halde H. 468 yılının sonlarına doğru (1076) Basra'ya gelebildiler²⁴.

Netice olarak söylenebilir ki Kîçkine'nin, kölesi İbnüzzerrad'ın teşvikiyle yukarıda adı geçen müttefiklerinin de katılarak Karmatilerle karşı hazırlanmış olan bu hareketi, Katîf emîri Yahya b. el-Abbas'ın, esas itibarıyla menfaatlarının zail olmasını intaç etmesi ve dolayısıyla onun, buna şiddetle muhalefeti ve hattâ daha ileri giderek Kîçkine

²¹ İbn Mukarrab 223 a-b.

²² Kîçkine ve maiyeti, bu çarpışmada İbn Abbas'ın karşısında yenilip mahvolacaklarını sanmışlardı. Halbuki hiç beklemedikleri bu galebe onlara kuvvet vermiş ve cesaretlerini artırmıştır. İbn Mukarrab 223 b.

²³ Kîçkine, Şebane'nin bu yardımına sonderece memnun olmuş ve hattâ ona bir de hil'at hediye etmiştir.

²⁴ İbn Mukarrab, 223 b; De Goeje, adı geç. mak., s. 12-13.

kuvvetleriyle çarpışması sebebiyle muvaffak olamamış ve nihayet Karmatilere karşı hiçbir harekete girişilmeksizin sona ermiştir.

*Abdullah b. Ali el-Uyûni'nin*²⁵ teşebbüsü ve Artuk Bey'in hareketi

Yukarıda anlatmış olduğumuz Kığkine ve mütteliklerinin muvaffak olamayan teşebbüslerinden sonra Karmatilere karşı yıllarca yalnız başına mücadeleye devam etmiş olan Abdullah b. Ali el-Uyûni'nin, bu sefer onları tamamen sindirmeyi hedef tutan yeni bir teşebbüsüne şahid oluyoruz. Abdullah b. Ali, Ahsa'nın en güney kısmında bulunan el-Uyûn nahiyesi sahibi Abdü'l-Kays kabilesine bağlı Beni Malik kabilesinin kardeşleri olan Beni Murre b. Âmir b. Haris kabilesine mensup bulunan İbrahim b. Muhammed ailesinden idi²⁶. Abdullah b. Ali H. 462 (1069-1070) yılında 400 kişilik bir kuvvetle 80 Karmati reisinin idare ettiği Ezd ve Âmir-Rebia kabilelerinden teşekkül eden büyük bir Karmati ordusunu yenip perişan etmiş ve bu yüzden Arab muharıpleri arasında büyük bir şöhrete mazhar olmuştu²⁷. Kuvvetlerinin azlığı sebebiyle Ahsa'yı alamıyacağını ve dolayısıyla Karmatilere katî bir darbe indiremeyeceğini anlayan Abdullah, H. 469 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile temasa geçti²⁸. Abdullah, Karmatilerle uzun zaman

²⁵ Abdullah'ın nisbeti olan el-Uyûni, Dr. İ. Kafesoğlu tarafından yanlış olarak el-Anevî okunmuştur. Bk. İ. Kafesoğlu, adigeç. esr., s. 39.

²⁶ De Goeje, s. 13

²⁷ İbn Mukarrab, 218a-219a; De Goeje, s. 13.

²⁸ İbn Mukarrab, 221 a; Sibt İbnü'l-Cevzî, Miratü'z-zaman fî tevarihî'l-âyân (Topkapı Sarayı, Ahmed III. Ktp., No. 2907 ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi Ktp. No. 2135-2136) XII., 32 a; İ. Kafesoğlu, s. 38

İbn Mukarrab Divanı şerhinde Artuk b. Eksük (Arab kaynaklarında umumiyetle *اڪسب*, *اڪسك*, *ارتق بن اڪسك*) adı, şarihin kültürlü bir kimse olmamasından başka Arabların Türk adlarını Arab isimlerine benzeterek okumağa ve yazmağa alışık olmaları hasebiyle *توبك بن اڪسب* olarak yazılmıştır. Bu yanlışlık De Goeje'nin adı geçen makalesine de aynı şekilde geçmiştir. (*اڪسب*) *ارتق بن اڪسك* adında bulunan «*أر*» hecesi «*أبن*» şeklinde yazılmış, «*ق*» harfi, «*و*» okunmuş ve yazılmış bulunan «*تق*» hecesi de «*بك*» ile birleştirilip ortaya «*توبك بن اڪسب*» şeklinde garip bir isim çıkmıştır. Gerek «*توبك*» den sonra «*اڪسب = اڪسك*» isminin bulunması ve gerekse H. 469 yılında Bahreyn Karmatilerinin itaat altına alınması için Sultan Melikşah tarafından Artuk Bey'den başka bir kimsenin tâyin edilmemiş olmasını, bütün kaynakların ittifakla kaydetmiş oldukları nazarı itibare alınacak olursa «*توبك بن اڪسب*» un Eksük oğlu Artuk Bey'den başka birisi olmayacağı kesin bir şekilde anlaşılmış olur.

mücadele ettiğini anlattıktan sonra Ahsa ve Bahreyn'de hutbeyi Abbasi Halifesi ve Sultan adına okutmak için mücadeleye devam edeceğini bildiriyor ve bunun için de kendisine yardım edilmesini istiyordu. Sultan Melikşah, hem hacibi Kîçkine'nin intikamını almak hem de Karmatilere katî bir darbe indirip onların itaat altında alınmasını temin maksadiyle Abdullah'ın teklifini iyi karşılamış ve oldukça güç olan bu işe değerli kumandanlarından biri olan Artuk Bey'i memur etmiştir.

Artuk Bey H. 469 yılı başlarında Sultan Melikşah'ın emriyle Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve aynı zamanda ona Ahsa ve Bahreyn bölgelerinde isyan halinde bulunan Karmatileri tedib vazifesi de verilmişti²⁹. Artuk Bey maiyetinde bulunan Türkmenlerle birlikte Hulvan'a geldikten sonra 7000 kişilik bir kuvvetle Karmatileri tedib ve Katîf emîri Yahya b. Abbas'tan Kîçkine'nin intikamını almak için Katîf'e doğru hareket etti. Fakat Artuk Bey ordusunu bir çöl seferi için hazırlamak ve bilhassa deve ihtiyacını temin maksadiyle Basra'ya uğradı³⁰. Basra'ya varan Artuk Bey'in kuvvetleri şehir dışında bulunan her şeyi yağmaladılar. Şehrin de yağmalanmasından korkan halk şehrin bütün kapılarını sımsıkı kapatmışlardı. Fakat üç gün geçtikten sonra şehirde su sıkıntısı başgösterdiğinden şehrin ileri gelenlerinden bir heyet müzakere için Artuk Bey'in yanına geldi. Heyet, Artuk Bey'e "Basra'ya karşı girişilen bu hareketin doğru olmadığını" söylemeleri üzerine Artuk Bey "burada kalmak niyetinde olmadığını, Karmatilerle savaş için Ahsa'ya gideceğini, fakat bin tane

²⁹ Dr. İ. Kafesoğlu, Sibt'a atfen "Artuk Bey evvelâ Ahsa sahillerinde Katîf yakınlarına kadar uzandı. Fakat Necit çöllerinin bir devamı olan bu diyarlarda yiyecek bulmanın zorluğunu ve attan ziyade devenin lüzûmunu anladıktan sonra, bunları tedarik üzere Basra'ya döndü" demektedir. (Adıgeç. esr. s. 39). Hatı zatında Sibt'ta, "Artuk Bey'in evvelâ Katîf yakınlarına kadar uzandığını, sonradan Basra'ya geri döndüğünü" ifade eden hiçbir kayda rastlanmıyor. Bu sefer hakkında en kıymetli bilgileri bize veren İbn Mukarrab divanı şerhinde de böyle bir kayıt mevcut değildir. Adıgeçen kaynakların kayıtlarına göre Artuk Bey, doğrudan doğruya ıktâ bölgesi olan Hulvan'dan Basra'ya gelmiş ve fakat Katîf'e kadar gitmeden burada bir çöl seferine göre hazırlanmamış olan ordusunu yiyecek ve bilhassa develerle tehize girişmiştir. Bk. İbn Mukarrab 221a. Sibt İbn'ül-Cevzî'nin bu husustaki ifadesini aynen naklediyoruz:

سار ارتق التركاني ابن اكسك سار مقطع حلوان الى القطيف ومر على البصرة

Sibt, XII., 32. a.

³⁰ İbn Mukarrab, 221a; Sibt, XII., 32a; De Goeje, adıgeç. Mak., s. 14.

binek devesine, 500 tane su taşımak için hayvana, 500 bin batman una, bir bu kadar arpa ve hurmaya ve nihayet 10.000 dinara ihtiyacı bulunduğunu” söyledikten sonra “bunları almadan buradan gitmiyeceğini” sözlerine ilâve etti³¹. Şehri muhasaradan kurtarmak ve halkın içinde bulunduğu sıkışık duruma son vermek için Artuk Bey’in tekliflerini kabul eden müzakere heyeti derhal bunları temin için harekete geçti. Kısa bir zamanda isteklerinin büyük bir kısmının temin edilmiş olduğunu gören Artuk Bey, bu erzakla ordusunu yiyecek ve bilhassa deve bakımından takviye ettikten ve bir çöl seferi için hazırladıktan sonra H. 469 yılı Recep ayında (1077 Ocak) Katif’e hareket etti³². Daha önce Kîçkine’ye yaptığı fena muamelelerin cezasız kalmıyacağını bilen Katif emîri Yahya b. Abbas, Artuk Bey’in yaklaşmakta olduğunu haber alır almaz şehri boşaltıp sür’atle Oval adasına sığındı³³. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Katif’i ele geçiren Artuk Bey, burada pek fazla kalmayarak Ahsa’da kalelerine sığınmış olan ve Abdullah b. Ali ile savaşa devam eden Karmatileri Abdullah’la birlikte şiddetle muhasaraya başladı. Artuk Bey gelmeden önce kendilerini kalelerinde Abdullah’a karşı yıllarca savunmuş bulunan Karmatiler, Artuk Bey’in gelip te kuşatmaya katıldığını haber aldıktan bir müddet sonra müdafaadan vazgeçip sulha yanaştılar³⁴. Susuzluktan ve yiyecek bakımından pek sıkışık bir duruma düşmüş bulunan mahsurlar aşağıdaki şartlar çerçevesinde sulha razı oldular :

1 — Memleketlerinde Abbasi Halifesi ve Büyük Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmak.

³¹ De Goeje (s. 14), Artuk Bey’in Basra’dan Katif’e karşı giriştiği bu seferin tarihini H. 468 olarak tahmin etmektedir. Bu tarih bizce şayanı kabul değildir. Çünkü Abdullah b. Ali, H. 462 yılında Karmatilere karşı elde ettiği ilk zaferden 7 yıl geçtikten sonra (İbn Mukarrab, 218b) sultan Melikşah nezdinde teşebbüse geçmesinden sonradır ki Artuk Bey bu işle vazifelendirilmiştir (H. 469 başları). Binaenaleyh Artuk Bey’in Basra’dan hareketi De Goeje’nin tahmini veçhile H. 468 değil de gerek İbn Mukarrab ve gerekse Sibî’in kayıtlarına göre H. 469 yılı Recep ayında olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn. Mukarrab 221 a; Sibî, XII., 32a.

³² Sibî, XII., 32a; İbn Mukarrab 221 a.

³³ İbn Mukarrab, 221 a.

³⁴ Sibî’te Karmatîlerin harb tazminatı olarak 10.000 dinar verecekleri ifade edilmiştir (Sibî, 32 a).

2 — Harb tazminatı olarak istenilecek miktar parayı ödemeğe razı olmak ³⁵.

3 — Kendilerinden istenilecek miktar parayı temin için bir ay veya daha az bir müddet muhasarayı kaldırtmak.

4 — Sulh şartlarına sadık kalacaklarını ispat için 13 kadar canlı rehine vermek ³⁶.

Artuk Bey, rehineleri aldıktan sonra sulh şartları gereğince muhasarayı kaldırdı. Fakat sulh şartlarına riayet etmeyen ve muhasaranın kaldırılmasından istifade eden Karmatiler civar bahçelerde bulunan gizli yiyecek depolarını çabucak kaleye nakletmeğe muvaffak olduktan sonra Türkmenlerin, bu çok sıcak, yiyecek ve içeceği kıt olan ülkede uzun zaman kalmağa tahammül edemeyeceklerini düşünerek kalelerine çekilip yeniden müdafaa hareketlerine başladılar ³⁷. Artuk Bey, sulh şartlarına riayet etmeyen bu Karmatilerin kendisini aldatmış olduklarını anlayınca onlardan almış olduğu rehinelerden bir kısmını öldürtüp bir kısmını da hapsettirdikten sonra mahsurların eline yeniden herhangi bir şekilde yiyecek maddelerinin geçmemesini temin için civardaki köyleri tamamen yağma ettirmek suretiyle onları daha sıkı bir muhasara altına aldı. Fakat hakikaten bu ülkenin tahammül edilemeyecek kadar fazla olan sıcakları ve bilhassa Türkmen askerlerinin bu sıcaklara dayanamamaları ve yurtlarına dönmek istemeleri yüzünden Artuk Bey buradan ayrılmak lüzümünü duydu. Abdullah ile yaptığı anlaşma neticesinde fütuhâtı tamamlamak için tekrar geri dönmek vaadiyle ona, kardeşi Alpkuş'un ³⁸ kumandasında 200 atlı bırakmış ve maiyetindeki diğer kuvvetlerle yolda birçok Arab kabilelerini yağmalayarak Basra'ya dönmüştür. Buradan doğruca Bağdad'a gelen Artuk Bey Halife Muktedi Biemrillah'ın divanına çıkmış, Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı giriştiği savaşı anlattıktan sonra "Burada kalmıyacağımı, geri dönüp Ahsa'yı almak niyetinde olduğumu" bildirdi. Durum Halifeye arz edilince Halife,

³⁵ İbn Mukarrab, 221 a, 229 b; Sibt, XII., 32 a; De Goeje, s. 15.

³⁶ İbn Mukarrab, Sibt, De Goeje, göst. yerler.: İ. Kafesoğlu, s. 39.

³⁷ Bunu bir Arab adı zanneden De Goeje (s. 15) "al-Baghoush" şeklinde okumuştur. Bu isim bir Türk adı olup "Alp-kuş" البقوش - البقوش okunmalıdır. Şimdiye kadar Artuk Bey'in bu adı taşıyan herhangi bir kardeşinin olduğu bilinmiyordu. Bu suretle biz adı geçen divan şerhinden Artuk Bey'in Alp-Kuş adında bir kardeşe sahip bulunduğunu tesbit etmiş oluyoruz.

³⁸ İbn Mukarrab, 230 a; Sibt, XII., 37a; De Goeje, s. 15.

Artuk Bey'in Karmatilere karşı giriştiği mücadeleye bir teşekkür nişanesi olarak önünde okunmak üzere bir tevkî yazılmasını emretti. Bu tevkî aynen şöyledir:

مضمون نسخة التوقيع

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله المتوحد بالجمال والبهاء المتفرد بالقدرة والكبرياء والمنجى من غياهب الشرك بانوار الحق والمختار لرسائله ودينه اكرم خلق مُحْتَدًا واصلاً واشرفهم درجة ومحللاً النبي العربي سيد الأنبياء وخاتم الأصفيا صلى الله عليه وسلم ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون والحمد لله الذى عضد الإسلام بالخلفاء الراشدين من بنى العباس المهديين الذين ازال الله بهم البدع والمنكر وجعل ولاءهم سبيل النجاة يوم الفرع الأكبر وقرن طاعتهم بطاعته وطاعة رسوله فقال عز من قائل واطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الأمر منكم حتى صار الى امير المؤمنين وشرق الأمامة ارثه بالوجوب ووضحت قلوب اهل الزيغ بجزاياه (فى) الهلّع والوجوب و غدت رايات اوليائه حيث امت منصوره طاهرة وامداد الفتوح اليهم متقاطرة متناظرة والله يتمتع امير المؤمنين بالنعمة فيه ولا يخلى دولته من حميد مساعيه فى الأثران رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اتانى جبرائيل عليه السلام وعليه قباء اسود وفى وسطه كالخنجر فقلت يا جبرائيل رياستهم فى من تكون فقال فى ولد العباس بن عبد المطلب فقلت يا جبرائيل اتباعهم ممن يكون (تكون) فقال من اهل خراسان اصحاب المناطق ومن وراء دهاقنة الصعيد وترك البيغرغر (التغرغز = Dokuz Oğuz) او اهل الخناجر من اهل الجبال قلت يا جبرائيل اى شى تملك ولد العباس فقال يا محمد تملك ولد العباس المدّر والوبر والأحمر والأصفر والمروة والمشعر والصفاء والمتجر والقبّة والمفخر والسريّر والدنيا الى المحشر ذلك فضل الله يؤتیه من يشاء وليعلم ان توبك بن اكسب (آرتق بن اكسك) الوقوف على خدمته والأمتثال على

³⁹ Ibn Mukarrab, 230 a-b; De Goeje, s. 16-17.

طاعته والأحماد المساعيه في جهاد المبطلين والقرامطة الملحدين وليستفز معه متاجرة الله تعالى في استيصال ذكرهم وتطهير تلك البقعة من دنس كفرتهم قال تعالى قاتلوهم يعذبهم الله بأيديكم ويخزهم وينصركم عليهم ويشف صدور قوم مؤمنين وليعتمد احماد السريرة والسيرة فيما يفتتحه من الأعمال وليقدم امدأ بعيداً ويحزركم الله نفسه والله رؤف بالعباد⁴⁰

Tevkî okunduktan ve Artuk Bey ayağa kalkıp yeri öperek teşekkür ve memnuniyetini bildirdikten sonra huzurdan ayrıldı. Kendisine Halife tarafından misafirlere takdim edilen mutad hediyelerden başka elbiseler, işlemeli eğerli bir at (فرس منموس ومنوق) ve üç tane de misk (شذوات) verildi⁴¹.

Artuk Bey bu hediyeleri aldıktan sonra Vasıt yolu ile Basra'ya hareket etti; fakat yolda Ahsa'da Abdullah'ın yanına 200 atlı ile bırakmış olduğu kardeşi Alpkuş'tan mektup getiren bir ulak ile karşılaştı. Kardeşi kendisine şunları bildiriyordu:

“Kendisinin (Artuk Bey'in) buradan ayrılışından sonra Karmatiler, Ezd ve Âmir-Rebia'lar kuvvetlerimizi ezmek için birleştiler. Bizim askerlerimiz onlarınkinin ancak ellide biri kadardı. Bizi, birleşen bu kuvvetlere karşı koyabileceğimizden ümitsiz olmamıza rağmen onlara hücumla karar vererek önce Âmir-Rebia'lar üzerine yürüdük ve onları bozguna uğrattık. Daha sonra Karmati reislerini de Beyne'r-Rahbeteyn (بين الرحبتين) denilen yerde bozup kaçmağa mecbur ettik. Karmatilerin önemli bir kısmını öldürüp geri kalanlarını da kalelerine sığınmak zorunda bıraktık. Muhariplerinden büyük bir kısmını kaybeden Karmatiler hayatlarına dokunulmamak şartıyla sulh istediler. Onların bu teklifini kabul eden Abdullah boru ve düdüğü sesleri arasında kaleye girdi. Fakat Türkmen askerlerinin kendisiyle birlikte kaleye girmelerine müsaade etmedi”⁴².

Abdullah, Ahsa'yı almakla sona eren bu zaferden sonra Karmati ve Ezdlere müsamaha göstermiş ve onların hiçbirine zarar vermeksizin serbest bırakmıştır. Serbest kalan ve Abdullah'ın müsamasına nail olan Karmatiler ve Ezdler, Âmir-Rebiaları da herhangi bir imtiyaz

⁴⁰ İbn Mukarrab, 230 a; Sıbt, XII. 37 a; De Goeje, s. 19; İ. Kafesoğlu, s. 39.

⁴¹ İbn Mukarrab, 231 a; De Goeje, s.20.

⁴² İbn Mukarrab, 221 b; De Goeje, s. 21.

elde etmek gayesiyle Abdullah'a karşı kıskırttılar. Abdullah'la yeniden müzakere fırsatını bulmuş olan Âmir-Rebialar hemen harekete geçip silâhlı büyük bir kalabalık halinde Abdullah'a karşı Ahsa önlerinde toplanmışlar ve ondan Karmatiler ve Ezdler zamanında almış oldukları verginin gene kendilerine verilmesini talebetmişlerdir⁴³. Abdullah bunu kabul etmeyince zaten mücadeleye hazır vaziyette bulunan Âmir-Rebialar hemen hücumla geçtiler. Hazırlanmış oldukları taktiğe göre, azgın develerini Abdullah ve Alpkuş'un Türkmen ve Arablar'dan teşekkül eden ordusunu ezmek için öne sürmüşler, arkadan da süvarilerini hücumla geçirmişlerdir. Âmir-Rebiaların bu taktiğini anlayan Abdullah ve Alpkuş, buna karşı mahirane bir çare bulmakta gecikmediler. Bir taraftan hücum eden develeri ürkütmek için boru ve dümbelekleri çaldırırken, diğer taraftan da Alpkuş'un emrindeki Türkmen askerleri bunları ok yağmuruna tuttular. Savaş meydanında şiddetle yükselen boru ve dümbelek gürültülerinden ürken ve Türkmenlerin okları ile yaralanan bu azgın develer bu sefer daha büyük bir çılgınlıkla geri dönüp arkalarından hücum eden Âmir-Rebia süvarilerini vahşiyane bir şekilde çiğnemeğe başlamışlardı. Âmir-Rebiaların birçok süvarileri kendi azgın develerinin ayakları altında can verdi. Bu korkunç ve trajedik mücadeleden kurtulmağa muvaffak olan Âmir-Rebialar Türkmen ve Arap süvarileri tarafından şiddetle kovalandılar. H. 470 (1077) yılında Muhalleme ve Suleysil çayları arasında yapılmış olan bu savaşta Âmir-Rebialar tam bir bozguna uğramışlardır. Bunlardan ancak reisleri Ahmed b. Müs'ir (أحمد بن مسعر) ile Ebû Firas b. eş-Şebaş (أبو فراس بن الشباص) bitkin ve perişan bir halde Basra yakınlarında oturan Müntefik kabilesinin obasına sığınabildiler⁴⁴. Bu çarpışma sonunda çobanlarıyla birlikte 4000 den fazla deve ve at ele geçirilmiş, birçok kadın ve çocuk esir edilmiştir. Abdullah bu ganimetlerden ancak birkaç tane iyi at almış ve geri kalanlarını askerler arasında dağıtmıştır⁴⁵.

⁴³ İbn Mukarrab, 221 b; De Goeje, s. 21-22.

⁴⁴ İbn Mukarrab, 222 a; De Goeje, s. 21-22.

⁴⁵ Yukarıda Alp-Kuş'un, kardeşi Artuk Bey'e bir ulak vasıtasıyla göndermiş olduğu mektupta gördüğümüz gibi Abdullah, Alp-Kuş'un emrindeki Türkmen askerlerinin de yardımı ile Ahsa'daki Karmati kalesini aldığı zaman boru ve düdük sesleri arasında kendi Arab askerleriyle birlikte kaleye girerken Alp-Kuş ve Türkmen askerleri kaleye girmekten menedilmiştir. İbn Mukarrab, 231 a.

Abdullah ile Alpkuş'un anlaşmazlığı ve Alpkuş'un öldürülmesi

Artuk Bey'in, Abdullah ile beraber Karmatilerin Ahsa'daki kalelerini kuşatıp onları hezimete uğrattıktan sonra Türkmen askerlerinin bu memleketin sıcaklarına dayanamaması sebebiyle geri dönmek vaadiyle Abdullah'ın yanına kardeşi Alpkuş'un emrinde 200 atlı Türkmen askerini bırakmış olduğunu görmüştük. Artuk Bey ile Karmatiler'e karşı savaş sırasında gerek askerlere kumanda ve gerekse ele geçirilen ganimet hususlarında hiçbir itirazda bulunmağa cesaret edemeyen Abdullah, Artuk Bey kuvvetlerinin büyük bir kısmıyla oradan ayrıldıktan sonra kendi Arab askerlerinin çoğunluğuna güvenerek Alpkuş'a ve emrindeki Türkmen askerlerine tahakküme başlamış ve bu askerlerin büyük yardımlarıyla kazanılan zaferin imtiyazlarından onları daimî surette mahrum ettikten başka Arab askerlerini daima Türkmen askerlerine tercih etmiştir⁴⁶. Kendisine ve askerlerine yapılan bütün bu haksızlıklara tahammül edemeyen Alpkuş, Abdullah'a karşı gelmiş ve bu yüzden onunla arası açılmıştı. Alpkuş'un hareketlerini daimî surette gözetleyen ve günün birinde gerek ordusu ve gerekse diğer Araplar üzerindeki hâkimiyetinin Alpkuş'un eline geçeceğinden korkan Abdullah onu derhal hapse attırması ve çok geçmeden de orada öldürtmüştür (H. 470)⁴⁷. Bu suretle Abdullah, Artuk Bey ve kardeşi Alpkuş'un büyük yardımlarıyla itaate mecbur edilen Karmatilerin idaresini tek başına eline geçirmeğe muvaffak olmuştur. Alpkuş'un, Abdullah tarafından öldürülmesini müteakip asıl adı tasrih edilmemiş bulunan ve fakat Artuk Bey olduğunu tahmin ettiğimiz Rüknüddin 2000 kişilik bir atlı kuvvetiyle Abdullah'tan kardeşinin intikamını almak maksadiyle Ahsa'ya yürüdü ve onu kapandığı kalesinde şiddetle kuşatmaya başladı. Diğer taraftan Ahsalılar da ister istemez Rüknüddin'e boyun eğdiler ve hattâ birçok Arab emîrleri de Abdullah'a karşı Rüknüddin'e yardım ettiler. Bir yıl gibi uzun süren bu muhasaradan sonra Rüknüddin, Abdullah'a "öldürdüğü Alpkuş'un kanının diyeti olarak büyük oğlunu kendisine verdiği takdirde muhasaradan vazgeçip geri döneceğini" bildirdi. Abdullah bunu kabul edemeyeceğini ve fakat Alpkuş'un kanının bedelinin bir mislini verebileceğini söyledi. Rüknüddin ile Abdullah arasında çarpışmalar devam ettiği sırada durumu öğrenen

⁴⁶ Ibn Mukarrab, 224b; De Goeje, s. 22.

⁴⁷ Ibn Mukarrab, 224 b; De Goeje s. 22.

Abdullah'ın büyük oğlu Ali "Ben vatanım, aşiretim ve ehlibeytim için canımı feda etmekten çekinmem" diyerek kendiliğinden gidip kendilerini muhasara etmekte olan Rüknüddin'e teslim oldu. Bunun üzerine Rüknüddin muhasarayı derhal kaldırıp Ali ile birlikte Ahsa'dan ayrılmıştır (H. 471 = 1078) ⁴⁸.

Rüknüddin'in muhasarayı terkenden sonra Abdullah muhasara sırasında Rüknüddin'e yardım etmiş olan emirlere herhangi bir harekette bulunmamış, onları affettiğini ilân etmiş ve nihayet onlarla umumî bir sulh yapmayı kendi siyasetine uygun bulmuştur.

Katîf emîri Yahya b. el-Abbas ve Abdullah b. el-Uyûnî Karmatilerle devamlı mücadelelerde bulunmuşlarsa da kuvvetlerinin azlığı yüzünden onlara katî bir darbe vuramışlardır. Daha sonra Kîçkine ve mütteliklerinin hareketi ise Yahya b. el-Abbas'ın entrikaları sebebiyle muvaffak olamamıştır. Nihayet Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yiğit kumandanlarından biri olan Artuk Bey, Sultan Melikşah tarafından kendisine verilen bu güç vazifeyi başarmış ve isyan halinde bulunan Karmatileri tedip etmiştir.

⁴⁸ Divan şerhinden Artuk Bey'in, kardeşi Alp-Kuş'u öldüren Abdullah'tan intikam almağa gelen "Rüknüddin" in asıl adı kaydedilmemiştir. Şimdiye kadar tetkik etmiş olduğumuz kaynaklarda Artuk Bey'in "Rüknüddin" unvanını ihraz ettiğini gösteren herhangi bir kayda rastlamamış olmamıza rağmen bu unvanın Artuk Bey'e ait olabileceğini gösteren bazı deliller elimizde mevcuttur.

1 — Alp-Kuş, kardeşi Artuk Bey'e göndermiş olduğu mektubunda Abdullah'ın kendisine ve askerlerine haksız muamele yapmakta olduğunu bildirmişti. Ve hakikaten çok geçmeden Abdullah kendisinin bu fena muamelelerine karşı gelen ve tahammül edemeyen Alp-Kuş'u hapsedirmiş ve çok geçmeden de orada öldürtmüştür. Daha önce kardeşinden aldığı mektup üzerine Abdullah'a kızmış olan Artuk Bey, bu sefer onun, kardeşini öldürttüğünü de duyunca bundan intikam almak istemesi gayet tabiidir zannederiz.

2 — Artuk Bey Bağdad'ta Halife'nin huzuruna çıktıktan ve Karmatilere karşı kazanmış olduğu zaferi anlattıktan sonra "Bağdad'ta kalmıyacağımı ve hemen tekrar Ahsa'ya gitmek niyetinde olduğunu ve Ahsa'yı tamamen fethetmek istediğini" de ayrıca ifade etmiştir. Artuk Bey buradan ayrıldıktan sonra Ahsa'ya gitmek için Basra'ya müteveccihen Vasıt'a gelmiştir (İbn Mukarrab, 230 b). Vasıt'tan Basra'ya hareket edeceği sırada kardeşi Alp-Kuş'un mektubunu getirmiş olan bir ulak ile karşılaşmıştır.

İşte bu iki mülâhazaya binaen 2000 kişilik bir kuvvetle Ahsa'ya Alp-Kuş'un intikamını almağa gelen ve sadece unvanı bildirilen Rüknüddin'in, Artuk Bey olması kuvvetle muhtemeldir.

Netice olarak söylenebilir ki, uzun yıllar Abbâsî halifeliği için bir tehlike teşkil etmiş olan Ahsa ve Bahreyn Karmatî isyanları, önceleri sahip olmuş olduğu ruh ve kudreti kaybetmiş bulunan islâm dünyasını tehdit eden diğer bütün hareketlerde olduğu gibi, zinde Türk kuvvetleri tarafından bastırılmış ve bu suretle sözkonusu bölgelerdeki Karmatî tehlikesi de ortadan kaldırılmış oldu.

M E T İ N

حديث ملك عبدالله بن علي البلاد وهلاك
عامر ربيعه ومكاتبة جلال الدين بن سلطان

السلطان يومئذ ملك شاه بن بويه والوزير يومئذ نظام الملك وشرح احواله و احوال القرامطة وانه يريد اقامة الدعوة العباسية والجلالية ويظهر لها الخطبة بالأحساء ويميت القرامطة واجابته ايتاه الى ذلك وذلك انه لما طالت الحرب بين عبدالله بن علي وبين القرامطة واليمن و عامر ربيعه بعد رسله الى الديوان بما تقدم ذكره بعث السلطان اليه من الجند سبعة آلاف فارس و سار بهم اكسك سلار المقلب ابن توبك (أرتق ابن اكسك سلار) مقطع حلوان و اكوارها وفي نفسه يومئذ من القطيف و ماجرى للكجكينا من ابن عباس و نهب معسكره و رجوعه كما لا يجب و نزل في طريقه بالبصرة فخسف بها اصحابه و نهوا و رعوا ما مروا به من زروعها و غلقت الأسواق فيها والدروس والدروب و سُدَّت ابواب و الدور و اقاموا ثلاثة ايام لا يخرجون يسقون من الماء فخرج اليه من خاطبه على فعله و سأل الرجوع الى ماهو الالتيق به فقال ما يمكني المسير الى الأحساء و تلك الأعمال الا ان تعطوني على ما عندي الف حمل و خمماية رواية و خمماية الف منداً دقيقاً و مثلها شعيراً و مثلها تمرأً و عشرة آلاف دينار أفرقها على اصحابي فأعطى من ذلك ما قنع به و استنزل على الباقي و سار منها في رجب و قال ابندى بالقطيف فلما وصلها لحق يحيى بن عباس فدخلها و انتقل الى جزيرة اوال فسار الى الأحساء فنهب ما ظفر به و حاصرها مع عبدالله بن علي و صار

يغزو العرب ويأخذهم حتى بعدت العرب وانهزمت عامر ربيعة لما علمت بوصله فلما مضت له مدة على الحصار واسلمته القرمطة واليمن على مال كثير انهم يدفعونه اليه فقيل منهم وهم قد امتنعوا منه وقل (221 b) عليهم الزاد وما بقوا يجدون غير التمر ولا يجدون السمك وهو غالب اقوات اهل البحرين واللحم أرتفع عنهم وفيت البقر والحنطة في ذلك الوقت قليلة لأنقطاع زرعها ولذلك قبل المال على انه للدولة العباسية وذلك في سنة تسع وستين واربعمائة

حديث قتل عامر ربيعة بالاحسا وبوارهم وسبي
نساءهم وذرا ربيهم واخذ اموالهم

ذكر اهل علم بذلك انه لما تولّى عبدالله بن علي بالاحسا وسارت عنه العجم وبقيت معه منهم بقية قليلة وكان عبدالله بن علي حين ملك أقرّ القرامطة واليمن بالبلد ولم يخرجهما منها ولا قتل احداً منهم بعثت القرامطة واليمن الى عامر ربيعه واطعموهم بالبلد فاقبلوا في خلق كثير وحلوا عليها وارسلوا الى عبدالله بن علي فطلبوا منه يُعيد لهم ما كان على عهد بقية القرامطة واليمن فامتنع من ذلك فاجتمعوا ولبسوا السلاح وحفظوا الخيل وساقوا النعم قد امسهم وخرج اليهم عبدالله بن علي ومن معه والتقوا بين النهريّين محم وسليّس وقد قدمت عامر ربيعه الأبل واقبلت الفرسان والرجالة تسوقها من ورائها ويحملونها على اصحاب عبدالله بن علي اتدوينها فلما اقبلت وصار اولها في نهر محم امر عبدالله بن علي فضرب الدبادب والطبول والبوقات وامراهل الخيل أنّ يزحفوا عليها وامر العجم ان يرشقوها بالنشاب وان يضربوا وجوه الأبل ففعلوا ذلك فرجعت الأبل على عامر ربيعه فداستهم وحمل عليهم عبدالله بن علي واصحابه بالخيل والرجال في كل ناحية فلم يفلت منهم صغيراً ولا كبيراً غير الرئيس وهو امد بن مسعرو غير ابي فراس بن الشباش كان نازلاً فيهم وكان احد بن مسعرو على فرس له شقر جواد فحصل هو وابو فراس في حلة المنتفق المقاربة للبصرة على صورة قبيحة من المرض وسؤ الحال فمّر على عبدالله بن علي (222 a) على الحرم

والذ رارى وختلى سبيلهم ولم يمكن العجم منهم وحصل له من غنائمهم اربعة الآف ناقة فيها فحولها ورعاتهم واخذوا من الخيل ادواته وترك بقية المغنم للعجم وللعسكر وذلك فى سنة سبعين واربعمائة
 الخبر الذى حدّد (ابن) اُكْسُكْ سلار على الابتداء بالقطيف عند انحداره
 من البصرة الى احساء فى نصرة عبدالله بن على .

انما كان ذلك غضباً للكجكينا احد حجاب السلطان جلال الدين صاحب الدولة ملك شاه بن باويه لأنه كان وصل الى القطيف فى عسكر اكثره العرب فهزم عسكره ونهب رحله على زمان يحيى بن عباس الحذمى وسبب ذلك انه كان رجل علوى يعرف بابن الزرّاد يخدم كجكينا احد حجاب السلطان وأنفق له انه انحدر الى البصرة فلقبه بها رجال من اهل القطيف من اصحاب الأمير يحيى بن عباس صاحب القطيف وجزيرة أوّال فجرى بينهم وبينه الحديث فقالوا انّ السلطان يدفع الى صاحبنا ما يثتى فارس من العرب كان يأخذ مدينة الأحسا بها وبمن معه وكان يخطب بها للسلطان ويحمل اليه من الأموال من اعمالها كل سنة حملاً كثيراً فقال لهم ابن الزرّاد انا افعل هذا واقوم به واعتضد برجل بدوى يقال له غداف من اصحاب بن مهارش العقيلي ومضى معهم الى القطيف واجتمعوا مع ابن عباس وضمن لهم ذلك وانفذ ابن الزرّاد كتبه الى السلطان جلال الدولة والى نظام الملك وعاد فلم يكن له منه ما ضمنه حتى اطمعه انه استولى على تلك النواحي بهذه الحجّة وهونّ عنده ذلك وشرع كجكينا لذلك فكتب اليه بأن يتلقاه اصحابه فى البصرة ويسرون فى خدمة الى ان يصل اليه ويجمعان على التدبير وعاد ابن الزرّاد هذا الى القطيف ثم رجع (222b) وجاء الى بغداد وجاء سعد الدولة الكوهراى (الكوهرايين) معه على هذه القاعدة لمعاونة ومعاونة خطلخ على الكوفة وبنى خفاجه وانحدروا على ان يلحق بهم سعد الدولة ويقم بالبصرة لتسمع العرب تكوّنه هناك ويحترمون ويخدمونه لقربه ولقرب عسكره منهم ووصلوا الى واسط وجماعة وجاءهم غداف البدوى بمكاتبة تقدمت منهم اليه واجتمعا وتحالفا وتعاهدا على ان يكون

المغنم مقسوماً على احد عشر سهماً سهم للخليفة وسهم للسلطان وسهم لنظام الملك وسعد الكوهراى والبقية اربعة اسهم للكجكينا و اربعة لاصحاب مهارش وانحدروا الى البصرة واقاموا مدة فلما عرفوا حصول سعد الدولة بواسطة بنية الأقامة بالبصرة خرجوا منها بعد ان وقع بينهم وبين الأشراف من وجوه ربيعة هيسته واعتدوا فى اربع مائة فارس من العرب والعجم سوى اتباعهم وحصلوا مع غداف وجماعته وقد تزودوا شهراً استظهاراً لقطع الطريق الى القطيف وساروا حتى وصلوا موضعاً يعرف به بجبل سنام وهم يتوقعون أن المتفق يسرون معهم وكانوا راسلوهم فوعدوهم وهم منه على ثقة فحين وصلوا جبل سنام قيل لهم ان بطناً من العرب يعرف بقيس وقبات قد نزلوا على طريقهم طمعاً فيهم فتحقق عندهم الخوف منهم ومن غدر البلد والذين معهم وطال مقامهم فى الطريق حتى بلغت القوصرة من التمرخسة دنانير وسبعة اقل واكثر وكذلك الشعير والذرة بالأشياء المتفاوتة وخافوا من قيس وقبات ان يقصدوهم فاجتمعوا وسرّوا ليلاً ومعهم الدليل فوصلوا بعد يومين الى قبات وقيس فقاتلوهم يومهم فلم يظفروا بهم فعملوا حيلة بان جعلوا منجنقاتهم وثقلهم وراء تل وامر بضرب الطبول وضرب البوقات ونشر الأعلام حتى كانهم نجدة قد وصلت فغنموا اموالهم وحلّتهم واجار كجكينا النساء والثقل وسيرهنّ (223 a) الى اهلهنّ فى ظعنهنّ وجمالهنّ فشكرت له قيس وقبات ذلك وارسلوا اليهم بعد ان ساروا يومين يشكرونهم ويعرضون عليهم الخدمة والمسير معهم ويطلبون منهم الخلع فبدلوا لهم ما التمسوا وشكروا لهم ما قالوا و وعدوهم ما طمعوا فيه ورجوه وتعاهدوا وتوافقوا وجاء متقدمهم فى نحو ثلاثماية راكب على المطايا وبأيديهم الحراب وجعلوا عليه وعلى نيف وعشرين من اصحاب وعلى صاحب بن مهارش وخمسة رجال كانوا معه وضمنوا لهم ردّ اموالهم بعد فراغهم وقصدهم رجوعهم الى البصرة ساروا معهم يتعاون منهم التمر والذرة بالثمن الذى يريد (و) نه ويطلبونه من غير مقالة ولا مراجعة الى ان صاروا من القطيف على اربعة فراسخ وارسلوا ابن عباس بوصلهم

فوجدوه بخلاف ما قيل لهم نافرأ مما ذكروا فعلموا ان ابن الزراد قد كذبهم وعاد جواب ابن عباس اليهم بان الذي استقر مع هذا الغلام يعني ابن الزراد ان يُنفذ الى السلطان بمآتي فارس من العجم اكون انا متقدمهم وزعيمهم اصرفهم على رأيي واجريهم مجرى جندي واما صاحب طبل واعلام فلا ولست آنس الى مخالطتك ومشاركتك ايها الحاجب يعني كجكيننا ولا آمن الاجتماع معك ولا الالتقاء بك وقد فعلت في معنى قيس وقبث ما افسدت به نيات العرب عليك وعلى وكسرت عرض وحصلت ههنا كالسبع الذي في الأجمة وحولها الأعداء ولا يمكنك المقام ولا العود فان انت سلّمت الى (مَنْ) معك من الجند ورجعت رددتك الى البصرة سليماً وقصدت انا الأحساء واعمالها واقمت الخطبة بها وجمعت اموالها وبعثت بها الى السلطان ووفيت بما ضمنته فيها وان ابنت ذلك وارتدت ان تكون انت المقدم فهذه البرية بين يديك فامضي (223 b) كيف شئت وجرت بينه وبينه مراسلات ادّت الى ان لبسوا السلاح وقصدوه وجرت بينهم حرب قتل فيها اخوه وبنوه وجماعة من هؤلاء وهؤلاء وذلك في يوم الأربعاء ورجعوا غانمين مستظهرين ذلك اليوم بعد ان ايقنوا بالهلاك لكثرة من خرج من عساكر القطيف وباكروا القتال يوم الخميس فوردت عليهم الرسائل بالرغائب التلطف مخادعة لهم مخاتلة لم ينته عملهم اليها وشرع ابن عباس في الحديث مع قيس وقبث ومنعهم ومنّاهم على ان تعذروا بهم ففعلوا ذلك بكرة يوم الجمعة فاخذوا جمالهم التي اخذوها منهم وقد حملوا عليها زادهم واثقالهم واخذوا ايضاً جمالهم التي كانوا خرجوا عليها البصرة وجميع ما عليها من زاد وقماش فبلغ الأعاجم ذلك فساروا واوراءهم وخرج اهل القطيف الى معسكرهم فهبوه وأخذوه ولم يظفروهم بالعرب ولا كان لهم من خوف ابن عباس فرجع فاتاهم شبانة ابن الشبانان فاقام معهم ولولاه ماتوا جوعاً وعطشاً فعمد رئيسهم كجكيننا فخلع على شبانة واصحابه وطيب نفسه ووعدهم ومنّاهم وطلب منه ومن اصحابه احضار الزاد ليشتروا منهم كيف انفروا فارساً لارسال شبانة

ولده الى اصحابه فاجتمعوا بهم فصاروا يشترون جله التمر بثلاثين دينار او ثوب ديباج يساوى اكثر من الثلاثين ويشترون منهم البعير بفرس لأن الجمال اقوى من الخيل ولا عندهم زاد للخيل فغنموا منهم غنائم كثيرة وساروا على اقبح حال واسواه حتى بلغوا البصرة على هذه الصورة بعد الأشفاء على الهلاك وذلك فى سنة ثمان وستين واربعمائة والأمير عبدالله بن على قد اشفى على ملك الأحساء .

(224 b) حديث العجم الذين سار بهم ركن الدين والدولة

يطلب آل البغوش الذى كان قتله عبدالله بن على

كان البغوش الذى هو امير المؤاتى فارس الذى لزمها عبدالله بن على من السبعة الآف الذين جاء النصرته من الديوان هم بمنازعة عبدالله بن على الملك فقتله عبدالله بن على فى السجن فسار ركن الدين فى النى فارس وقصد الأحساء فاقام محاصراً لها حولاً كاملاً وامتته اهل الأحساء بعض رغبة وبعض رهبة ولم يبق عند عبدالله بن على غير اهل بيته آل ابراهيم ونفر قليل من اصحابه وخواصه وارباب دولته ووجوه عشيرته فنزلوا جميعاً القصر فبعد الحول لم يبق له طمع فى الملك فراسل فى الصلح فصالحه عبدالله بن على ورحل عن البلاد بمن معه وسار عند خلق كثير لا يحصى عدده من اهل البلد ممن كان قاتل معه خوفاً ان يعاقبهم عبدالله بن على بما فعلوا خذلانه وعون العجم عليه فنادى لهم بالأمان وطيب قلوبهم وبذلك السبب استرد املاكاً كثيرة ممن كان قد اقطع رجلاً من وجوه البلد حين ملكه وصفح عن ذلك الذنب واحتجب بعد ذلك عنهم وتحفظ منهم

... وان الاعاجم الذين جاؤا يطلبون بدم البغوش قاموا على حصار

عبدالله بن على ومن معه فى دار الأمانة بالأحساء ستة كامرة واعانهم اكثر اهل البلد من قحطاني وغيرهم من نزار فلما طال عليهم الحصار وتيقنوا انهم لا يقدرّون على القصر راسلوا عبدالله بن على بان يقود ولده علياً من صاحبه البغوش الذى قتله عبدالله فامتنع عبدالله من ذلك وبذل لهم الدية

مضاعفة فلم يقبلوا غير القود ولا يكون احداً غير عليّ فبلغ علياً ذلك فقاد نفسه وقال افتدى بنفسى دولة ابي و اهل بيتى وسلامة عشيرتى وصلاح البلد والرعية ولم يشاور اباه فى ذلك مخافة ان يمسه ولا يوافقه عليه فحينئذ رحلت العجم ورحلوا به معهم الى كرمان واقام بها فى التوكيل مدة

..... فقام التغلبى وقبّل الأرض بين يديه وقبّل قدمه وقال يا مولاي (229 b)

اسئلك ان تنجح لى حاجة اطلبها منك وشفعائى اليك فيها وهؤلاء الأمراء الحاضرون وهؤلاء تندفع عنهم وتمهلهم مقدار شهر او اقل ليفتحوا ويطمئنوا ويتشغلوا بتقسيط المال على من له ضيعة وملك ومعيشة وسلموا اليه رهناً على ذلك ثلاثة عشر رجلاً منهم فرحل (ابن) اكسسلاار يومئذ عنهم فخرجوا الى امكنة لهم كانوا يجعلون بها الطعام لما خافوا وما بقوا يقدرون على رفعه من آبارو مغارات ومكانات خافية فى بساطينهم واحملوها الى البلد وتقوا بها وعرف (ابن) اكسسلاار ذلك منهم فظم انهم قد مكروا به فرجع اليهم فوجدهم غادرين على اشد ما كانوا فيه من الخلاف فقتل بعض الرهائين واحتبس بعضاً فن رأى فيه رأياً منعه من قتله وما فعلوا ذلك الا انهم عرفوا ان العجم قد قابلها وقت الحر ولا يقدر ان يقيم فى تلك الأرض مع نفاذ الزاد وقلة المأكول وعرف ايضاً (ابن) اكسسلاار من نفسه اصحابه ذلك وانه قد اُخرب البلاد واعمالها وسوادها ولم يبق فيه من الزروع شيئاً وان اصحابه ما بقوا يحتملون المقام وطلبوا بيوتهم وقاسوا من الحر مقاساة عظيمة فشاور عبد الله بن على فى امره فقال تجعل عندى مائى فارس وتمضى لشانك فنحن نقضى الحاجة انشاء الله تعالى

ففعل وجعل عنده مائى فارس مع اخيه البغوش وعاد بمن معه من البصرة (230 a)

وقد اخذ فى طريقه من العرب اموالاً كثيرةً يقوى بها وكل ذلك من عائد وقبات والأخلاف ما سلموا الا على خيولهم وكان سيرهم الى الأحسا فى سنة سبع وستين واربعمائة فلما بلغ (ابن) اكسسلاار الى الديوان خدم وذكر ما فعله فى حرب اهل الأحساء وما رزق الله عليهم من المعونة والنصر وانه بنية العود واخذ

الأحسا ومن فيها بغير توقيف وانها الى الخليفة ذلك فا فرج اليه توقيع قرئ عليه وانصرف بعد ذلك

مضمون نسخة التوقيع

(Tevkî makale içinde verilmiştir)

- (230 b) فقام وقبّل الأرض وشكر ودعا وانصرف وحمل اليه انزال وشئ من الثياب وفرس بمركب مغموس ومنموق بثلاث شذات ساله (؟) تشريفاواكراما رغب فيه احضر لأجله وانحدري الى واسط بعز الأيتام الى البصرة فلقية الرسول من اخيه المقيم مع عبدالله بن علي بالأحسا بكتب تتضمن ان القرامطة واليمن الى عامر ربعة وجاءهم منه خلق كثيرة وساروا في عدد لا يحصى ولا يلتقي ورأينا امرأ اعجزنا واقهرنا فبرزنا اليهم مستشعرين الخوف راهبين من كثرتهم مع قلة عددنا لأننا لا نبلغ منهم سهماً من خمسين سهماً فبدأنا بعامر ربعة فهزمناهم وملنا على القرامطة واليمن فقتلناهم حتى قتل منهم خلقا كثيرا لا يحصى عدده وكانت الوقعة بيننا وبينهم بالمكان الذي يعرف بما بين الرحبتين
- (231 a) وقتلناهم حتى ادخلناهم القصر فعند ذلك اذعنوا وذلّوا الأمان التمسوا على انفسهم وقد اجابهم عبدالله بن علي الى ذلك وذلك بعد ان اتى القتل على جمهورهم وقد ملك عبدالله بن علي القصر وضربت له الدباب والبوقات وصعده ولم يمكن العجم من الصعود معه وقد خطب المشائخ والرؤساء فقال : وماهى ان تعطينى عن جميع ذلك الف دينار فقال لا احب انه اغنك هذا الغبن كله فما زال يقبل قدمه ويستشفع اليه بجميع الحضرة حتى استقر انه يعطيه اربعة آلاف دينار واعطاه اياه فشكر له ودعا وخرج من عنده